

گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان*

دکتر مریم قاسمی سیچانی** دکتر غلامحسین معماریان***

تاریخ دریافت مقاله: ۸۹/۴/۷

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۹/۷/۵

چکیده

امروزه در شهر اصفهان چند صد خانه شاخص تاریخی وجود دارد، بررسی‌ها نشان می‌دهد تاکنون با وجود نقش، تنوع و ویژگی‌های خاص، مطالعات کاملی درباره آنها صورت نگرفته است، اما به واسطه وجود نمونه‌های با ارزش از دوره‌های مختلف تاریخی، در معرض تخریب قرارگرفتن آنها به واسطه تغییر شیوه زندگی، تعدد مالکین، مهاجرت و به طور کلی از دست دادن جذابیت‌ها برای زندگی امروز، بررسی این خانه‌ها ضروری است. به دلیل آنکه بیشترین تعداد خانه‌های تاریخی موجود اصفهان، قاجاری می‌باشند در این مقاله به گونه‌شناسی خانه‌های دوره قاجار اصفهان پرداخته شد. روش تحقیق مورد استفاده ترکیبی بود. نتایج حاصل از مطالعه نشان دادند خانه‌های اصفهان با مشخصات معماری اقلیم نیمه گرم و خشک، عمدتاً درونگرا ساخته شده‌اند و آنها را براساس ویژگی‌های فضای معماری، سازه و تزیینات می‌توان به سه گونه دوره اول، دوم و سوم تقسیم کرد.

واژه‌های کلیدی

خانه دوره قاجار، گونه‌شناسی، سازه، تزیینات، فضای معماری

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده با عنوان «بازشناسی بخشی از هویت معماری ایرانی بوسیله تحلیل گونه‌شناسانه خانه‌های اصفهان در دوره قاجار به راهنمایی دکتر غلامحسین معماریان و مشاوره دکتر غلامرضا اسلامی است که در تاریخ ۸۷/۱۱/۳۹ در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات از آن دفاع شده است.

** دانش‌آموخته دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران (مسئول مکاتبات)

E-mail: ghagerih@yahoo.com

*** دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران

مقدمه

با توجه به تحولات صورت گرفته در قرن اخیر، خانه‌های تاریخی به شدت در معرض تخریب و نابودی قرار دارند، این در حالی است که بخش عمده بافت‌های شهرهای تاریخی ایران را تشکیل می‌دهند. بررسی‌ها نشان می‌دهد تاکنون مطالعات چندانی در مورد این خانه‌ها صورت نگرفته و شناخت جامعی نسبت به آنها وجود ندارد در صورتی که تدبیر در آنها که براساس نیازهای انسان ایرانی و محیط ساخت، شکل گرفته‌اند می‌تواند در رسیدن به الگوی مسکن مناسب ایرانیان سودمند باشد.

شهر اصفهان از جمله مهم‌ترین کانون‌های معماری ایرانی است با توجه به تعدد خانه‌های تاریخی ارزشمند باقیمانده شهر اصفهان (حدود ۸۰۰ نمونه)، لزوم گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی برای قراردادن نمونه‌های مشابه در یک گروه و بررسی الگوهای به کار رفته، ضروری است لذا به گونه‌شناسی خانه‌های قاجاری اصفهان پرداخته می‌شد.

بررسی‌ها نشان می‌دهند تعاریف و روش‌های مختلفی برای گونه‌شناسی وجود دارد لذا پس از بررسی الگوی شکلی، اقلیمی، فرهنگی و سازه و مصالح به گونه‌شناسی تاریخی خانه‌های قاجاری اصفهان پرداخته می‌شود این مقاله شامل پیشینه، تاریخچه ساخت، الگوی شکلی، اقلیمی و فرهنگی، سازه و مصالح خانه‌های اصفهان است در ادامه ویژگی‌های خانه‌های دوره اول، دوم و سوم (کردی) قاجار مطرح می‌گردند.

پیشینه تحقیق درباره خانه‌های اصفهان

پرداختن به خانه در ایران سابقه طولانی دارد بگونه‌ای که در بسیاری از آثار منظوم و منثور عرفا (به ویژه در قرن هفتم) و اندیشمندان و در کتب بسیاری چون کتب اخلاق و از جمله "اخلاق ناصری" می‌توان به مبانی نظری ساخت خانه ایرانی رسید (قاسمی، ۱۳۸۷)؛ همچنین در تعدادی از سفرنامه‌های تاریخی، از عصر صفویه تا دوره معاصر به خانه‌های اصفهان پرداخته شده است که از قدیمی‌ترین آنها می‌توان به یادداشت‌های توصیفی جهانگردانی چون شاردن، کمپفر، پولاک درباره آنها اشاره کرد، با بررسی آنها می‌توان به داستان ساخت و زندگی در خانه‌ها، وسایل زندگی، حریم‌ها پی برد (اشراقی، ۱۳۸۸). لازم به ذکر است که در منابع فوق بیشتر به مبانی نظری ساخت خانه‌های سنتی و شرح وضعیت آنها پرداخته شده است. از آنجا که تا پیش از دوره معاصر، معماری امری نوشتنی تلقی نمی‌شد بنابراین از معماران سنتی اثری درباره معماری خانه‌ها یافت نشده است. (قیومی بیهندی، ۱۳۸۶) از دوره معاصر است که نوشتن درباره معماری ایران توسط مستشرقین مرسوم می‌گردد. لازم به ذکر است غالباً آثار یادمانی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند و کمتر درباره معماری خانه‌ها اثری نگاشته شده است (معماریان، ۱۳۸۲) با این حال به لحاظ گوناگونی بسیار در معماری خانه‌های اصفهان و شاخص بودن تعدادی از آنها به ویژه خانه‌های صفوی جلفا، برخی محققان معماری همچون کاراپتیان، جبل عاملی، حاجی قاسمی، سرژسنتلی و دیا به مستندنگاری و تحلیل عوامل موثر در ساخت خانه‌های اصفهان پرداخته‌اند.

تاریخچه ساخت خانه‌های اصفهان

با توجه به قدمت شهر اصفهان و وجود بافت‌های تاریخی چون جوباره (شکل گیری قبل از اسلام) احتمال می‌رود خانه‌هایی از دوران قبل از صفوی در اصفهان موجود باشند ولی براساس نظر کارشناسان سازمان میراث فرهنگی، خانه‌های تاریخی با ارزش غالباً در محدوده زمانی صفویه تا اواخر رضاشاهی (پهلوی اول) ساخته شده اند لازم به ذکر است به علت اینکه جبهه‌های خانه‌های تاریخی براساس نیاز، عملکرد و به مرور زمان ساخته می‌شدند مشاهده می‌شود در غالب خانه‌های تاریخی بخش‌هایی متعلق به زمان‌های متفاوت (مثلاً بخشی صفوی، جبهه‌های زند، قاجار یا پهلوی) وجود دارد.

روش تحقیق

روش تحقیق ترکیبی (کیفی و کمی) بوده است برای انجام تحقیق انتخاب نمونه‌ها به صورت متجانس و زنجیره‌ای انجام گرفت بدین منظور که به علت پراکنده بودن خانه‌های تاریخی در شهر اصفهان و عدم ثبت و شناخت کامل تمام نمونه‌ها توسط ارگان‌های زیربط، با حضور در محله‌های تاریخی و مصاحبه با اساتید و ساکنان قدیمی محله‌های تاریخی شناخت تعدادی از خانه‌ها صورت گرفت همچنین از منابع اسنادی، شفاهی استفاده شد. در مراحل مختلف انجام تحقیق از روش‌های تفسیری - تاریخی، پیمایشی و شبیه‌سازی استفاده شد.

الگوی شکلی خانه‌های اصفهان

شواهد تاریخی معماری اصفهان قبل از دوره صفویه نشان می‌دهد الگوی رایج معماری اصفهان درونگرا بوده است (بافت سلجوقی اصفهان در اطراف مسجد جامع). از دوره صفویه دو گونه کلی درونگرا (سازماندهی فضایی با حیاط مرکزی) و برونگرا در خانه‌های اصفهان به کار رفته است که گونه درونگرا بین تمامی خانه‌های شهر عمومیت داشته و گونه برونگرا در دوره صفویه برای خانه‌های تابستانی شاهزادگان و درباریان صفوی (کوشک‌های باغ‌های محور چهارباغ، هشت بهشت) و تجار بزرگ ارمنی (خانه مارتاپیترز، آقاکمال و غیره) به کار رفته است (Santelli, 2001) در دوره قاجار همزمان با ارتباطات گسترده یکسویه ایران با غرب و به تأثیر از تهران، برونگرایی در اصفهان آغاز شد غالباً در خانه‌های مسلمانان به شکل توجه بیشتر به نماهای بیرونی حیاط ظاهر گردید اما در محله جلفا (دروازه ایران از زمان صفویه تا پهلوی) ساخت نمونه‌های کاملاً برونگرا دیده می‌شود (Karapetian, 1974) خانه مایل ست (متعلق به یکی از تجار ارمنی) از نمونه‌های باقیمانده گونه برونگرا در اصفهان است. لازم به ذکر است در نمونه‌های برونگرا هم با ساخت دیوارهای پیرامون فضای باز عملاً حریم در آنها رعایت شده است، در یک تقسیم بندی انواع خانه‌های درونگرایی اصفهان براساس عناصر عبارت از خانه‌های ایواندار (ایوان اصلی در مرکز جبهه اصلی: خانه شیخ الاسلام، خانه بخردی)، خانه حوضخانه ای (به صورت دورو: مشکلی)، خانه‌های بدون ارسی (یک حیاطه، یا چند حیاطه و خانه‌های ارسی دار (یک حیاطه، یا چندحیاطه) می‌باشند. در برخی موارد هم ترکیبی از الگوهای فوق به چشم می‌خورد. از نمونه‌های بارز این خانه‌ها، می‌توان به خانه قزوینی‌ها (ترکیبی از انواع خانه‌ها)، خانه عکاف زاده (نمونه‌ای از خانه اندرونی و بیرونی پیوسته) خانه مصورالملکی، خانه قدسیه و خانه حقیقی اشاره کرد.

الگوی اقلیمی خانه‌های اصفهان

یکی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری یک منطقه، اقلیم است. در معماری سنتی ایران نیز اقلیم عامل مؤثری در جهت‌گیری، سازماندهی فضایی، فرم، نوع سازه و مصالح، عناصر و اجزای بناها بوده است. با توجه به قرارگیری اصفهان در اقلیم نیمه گرم و خشک، بافت‌های تاریخی شهر اصفهان به صورت متراکم و فشرده بوده، بیشتر

خانه‌های اصفهان به فرم حیاط مرکزی (گونه درونگرا) و معمولاً به صورت چهار فصل ساخته شده اند، غالباً جبهه شمالی رو به نور جنوب (جبهه قبله) مهمترین و شاخص ترین جبهه آنها است معمولاً بیشترین تزئینات و مهم ترین فضای خانه (شاه نشین) در آن واقع شده است. معمولاً در جبهه جنوبی (نُسرِد) در بیشتر موارد تنها بدنه‌سازی نمای دیوار خارجی دیده می‌شود. بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد ساخت بادگیر در اصفهان از زمان صفویه در خانه‌ها دیده می‌شود (خانه آقاکمال، خانه باجغلی) نمونه‌های متعددی از خانه‌های قاجاری هم بادگیر دارند، به علت اقلیم معتدل اصفهان، بادگیر بیشتر به صورت عنصری تجملی در خانه‌های برخی اعیان و اشراف استفاده شده است. همچنین با توجه به بالا بودن سطح آبهای زیرزمینی، ساخت فضاهایی چون سرداب (همچون کاشان و یزد) دیده نمی‌شود، بررسی‌های پیمایشی نشان می‌دهند در خانه‌های یهودیان اصفهان فضایی به نام میقوه وجود دارد که مانند پایاب در یزد است کاربرد این فضا به علت عوامل اقلیمی نبوده بلکه به واسطه فرهنگ یهودیان می‌باشد. به طور کلی می‌توان ویژگی‌های زیر را برای الگوی معماری - اقلیمی خانه‌های اصفهان برشمرد:

- ۱- احداث خانه‌ها در سطح نزدیک به صفر صفر، استفاده از زیرزمین به طور محدود (غالباً در زیر جبهه شمالی)
- ۲- استفاده از سه نوع فضای باز، نیمه باز و بسته (حیاط، ایوان، اتاق)
- ۳- احداث عرصه‌های پشت به آفتاب و رو به آفتاب (جبهه رو به آفتاب، اکثراً جبهه اصلی خانه است).
- ۴- غالباً جهت جغرافیایی خانه، منطبق بر جهت اقلیمی شمال غربی- جنوب شرقی، رون اصفهانی است (همخوان با جهت قبله نمی‌باشد) و از جهات دیگر چون جهت شرقی - غربی نیز استفاده شده است. (به واسطه شرایط خاص زمین و نحوه ورود به خانه‌ها)
- ۵- سازماندهی فضاها به صورت تابستان نشین و زمستان نشین (امکان کوچ فصلی خانه) در سطح افق و ارتفاع (فضاهای تابستانه: بهار خواب، حوضخانه، زیرزمین) زمستانه (کرسی خانه)
- ۶- عدم ورود مستقیم از فضای باز به فضای بسته

یابد به گونه‌ای که بطور مثال مشاهده می‌شود در خانه‌های مسلمانان، آرزو و ایده بهشت در حیاط خانه‌ها با کاشت درختان سایه گستر، آب و یا تزیینات خانه‌ها به صورت بهشت پر از گل و مرغ تجلی می‌یابد؛ همچنین باور مسلمانان به تبرک و امنیت فضا با اسماء مبارکه و آیات قرآنی باعث شده در بخش‌های مختلف چون سردروردی و فضاها از اینگونه اسماء استفاده شود. همچنین در خانه‌های ارامنه، مشاهده می‌شود تزیینات و نقاشی‌های انسانی یادآور داستان‌های انجیل مقدس هستند و نقش آب نیز متفاوت است (کاراپتین، ۱۳۸۵).

سازه و مصالح خانه‌های قاجاری اصفهان

مصالح به کار رفته در خانه‌های سنتی اصفهان، غالباً هماهنگ با اقلیم نیمه گرم و خشک است انتخاب نوع مصالح در خانه‌های اصفهان بستگی به عواملی چون دسترسی راحت به آنها، مقاومت و ایستایی لازم، توان مالی کارفرما، مقاومت در برابر عوامل مخرب (رطوبت، موربانه) و از اواسط دوره قاجار تقلید از دیگر مناطق (الهام از طاق‌های تخت اروپا، استفاده از تیرهای چوبی به جای فلزی به علت نبود تیرهای فلزی در ایران)، فرهنگ مالکان (سیمگل آخرایی به واسطه فرهنگ استفاده از رنگ‌های شاد در بین ارامنه)، قوانین و سنت‌های جامعه (عدم اجازه به ارامنه برای استفاده از کاشیکاری برای پوشش گنبد‌های کلیسا به علت اصل عدم تشبیه بناهای مسلمانان با غیر مسلمانان؛ تقدس کاشی و استفاده در فضاهای مقدس) بوده است (منتظر، ۱۳۸۵).

رابطه تنگاتنگی بین فرم، سازه، عملکرد و تزیینات فضاهای خانه‌ها وجود دارد. در معماری خانه‌های اصفهان غالباً ترکیب سیستم‌های سازه‌ای طاقی و تخت به چشم می‌خورد تفاوت استفاده از سیستم طاقی به تخت باعث تغییر فرم تالار اصلی چلیپایی شکل (طاقی) به تالارهای مستطیل شکل با اتاق‌های گوشواره جانبی می‌گردد (شبیبه خانه ملاباشی، انگورستان ملک) همچنین تزیینات از حالت حجمی به تخت تبدیل می‌گردند. دلایل عمده گرایش معماران اصفهانی در طول تاریخ به سقف‌های طاقی را می‌توان از لحاظ اقلیمی (قرارگیری بیشتر فضاها در سایه)، از لحاظ مصالح (کم بودن چوب، موربانه خیز بودن اصفهان) و همچنین وجود معماران متبحر دانست. از جمله دلایل گرایش به طاق تخت در دوره قاجار را می‌توان به گرایش به معماری غرب (با سقف‌های تخت) و لزوم مهارت کمتر و آسانی اجرای سقف‌های تخت نسبت به طاقی به علت کمتر بودن بارهای وارد به آن ذکر کرد (جدول ۲)

۷- تفاوت در نحوه نورگیری بر اساس عملکرد فضا (فضاهای اصلی نور مستقیم و از حیاط و فضاهای خدماتی غالباً نور غیرمستقیم می‌گیرند)

۸- استفاده از مصالح بوم آورد، خشت، آجر، چوب

۹- ترکیب سقف طاقی شکل و بام مسطح (سقف غالب اقلیمی، طاقی است) قیدبندی و دو پوسته کردن سقف‌ها (به علت اقلیم و سبک سازی)

۱۰- استفاده از عناصر و تمهیداتی چون تیغه های تابش بند، شیر سر (نقاب آفتاب گیر لبه بام)، ایوان، بادگیر، حوضخانه (عنصر شاخص اقلیمی در اصفهان) و مصالح با ظرفیت حرارتی بالا احداث ایوان در حد فاصل فضاهای خارجی و داخلی به ویژه در جبهه رو به آفتاب (ایوان‌های خانه‌های صفوی جلفا بسیار شاخص هستند بسیاری از آنها طی دوره‌های بعد تبدیل به تالار شده اند مانند خانه مارتاپیترز، خانه‌های اربطیان. نکته جالب توجه آن است که ایوان در خانه‌های قاجاری اصفهان، غالباً به صورت جفت ایوانچه‌ها درآمده است در قیاس با شهرهایی چون کاشان و یزد، اهمیت و ابعاد ایوان در خانه‌های اصفهان کمتر است (قاسمی، ۱۳۸۷) (جدول ۱).

الگوی فرهنگی خانه‌های اصفهان

به خاطر موقعیت ویژه، اهمیت سیاسی، قرارگیری بر سر راه‌های بازرگانی، مهاجرت اقوام گوناگون، اصفهان مأمن اقوام مختلف پیرو ادیان گوناگون (یهودیان، زرتشتیان، مسلمانان و ارامنه) بوده است. مطالعه تاریخ اصفهان نشان می‌دهد شهر اصفهان طی تاریخ شاهد حملات متعدد مهاجمان بیرونی چون اعراب، چنگیز مغول، تیمور و افغان‌ها بوده و شهر محاصره‌های سخت و کشتارهای وحشتناک را از سر گذرانیده است، این امر باعث درونگرایی مردم اصفهان و ارتباطات خاص و پیچیده بین آنها شده است. همچنین از آنجا که خانه در درجه اول یک نهاد است (نه یک سازه) و این نهاد برای مقاصد بسیار پیچیده ای به وجود آمده و احداث خانه پدیده ای فرهنگی است، شکل و سازمان فضایی آن به شدت تحت تأثیر فرهنگی است که بدان تعلق دارد پس بررسی خانه‌های اصفهان می‌تواند در شناخت بستر فرهنگی که در آن ساخته شده است مؤثر باشد (قاسمی، ۱۳۸۷) (جدول ۱).

بررسی‌ها نشان می‌دهد در محلات و خانه‌های پیروان هردین، سعی شده است با وجود فرهنگ غالب اسلامی، باورهای هر دین تجلی عینی

جدول ۱- الگوهای اقلیمی و فرهنگی خانه‌های اصفهان

مأخذ: قاسمی، ۱۳۸۷

الگوی اقلیمی	نیمه گرم و خشک	بافت فشرده و بهم پیوسته، درونگرایی، استفاده از طاق، قرارگیری سطح حیاط نزدیک به سطح صفر، جبهه شاخص شمالی، حوضخانه عنصر شاخص
الگوی فرهنگی	بهدیدان	بسیار درونگرا، ساخت خانه‌ها در داخل زمین به علت شاخص شدن کنیسه‌ها، ساخت میقوه (پایاب) برای برگزاری مراسم مذهبی، کاشت درخت انگور و ایجاد فضاهایی برای نگهداری شراب و تعبیه حیاط با ابعاد مناسب برای برگزاری عید سُکُت (سایه بانها)
	مسلمانان	بستگی به نوع اعتقاد متفاوت، اعتقاد به چشم زخم ساخت خانه در داخل زمین (احمدزاده)
	ارامنه	برونگراتر، تفاوت نقش آب، استفاده از نقاشی، قرارگیری بخشی از خانه‌ها بعنوان فضای نیمه شهری، تأثیر از معماری غرب

جدول ۲- ویژگی‌های سازه خانه‌های قاجاری اصفهان

مأخذ: قاسمی، ۱۳۸۷

عملکرد، نوع	اجزای سازه		
تحمل کننده و انتقال دهنده بارهای فشاری	دیوارهای باربر طبقات (زیرزمین، همکف، اول) ستونها		
طاق و تویزه (باریکه طاق)، طاق و چشمه، به تبعیت از سازه شکل تالارهای اصلی چلیپایی شکل، تزئینات حجمی و مقرنس است، در این سیستم به علت بار طاق، محاسبات و تمهیدات بیشتری در دیوارهای باربر و با ساخت پشت بندها اتفاق می‌افتد.	غالباً طاقی	قاجار اول	سقف‌ها
	چوبی (ایوانهای ستوندار آقانور)	به میزان کمتر سقف‌های تخت	
اکثر فضاها با تیرهای چوبی و به صورت تخت پوشیده می‌شود، تغییر سازه باعث تغییر تالارهای اصلی چلیپایی به مستطیل شکل می‌گردد، تزئینات استفاده شده غالباً تخت و پرکار هستند	غالباً تخت، طاقی کمتر	دوره دوم	دوره سوم
	تخت		
قاجار اول: باعث شده در برابر نیروهای افقی مقاومت حاصل شده و سیستم یکپارچه عمل کند.	کلاف بندی نعل درگاه‌ها و پاکار قوس‌ها		
قاجار دوم و سوم: غالباً حذف می‌شود (به علت کم شدن وزن طاق‌ها و حذف دوال و یکپارچه شدن در و پنجره)			

گونه اول: خانه‌های دوره اول قاجار

خانه‌های سبک اصفهانی

خانه‌هایی هستند که در دوره اول حکومت قاجاریه (همزمان با سلطنت آغامحمدخان - فتحعلی شاه - محمدشاه) ساخته شده‌اند و از جریانات حاکم در سیاست، اقتصاد آن دوره تأثیر پذیرفته‌اند. این دوره هم زمان با وزارت میرزا حسین خان صدر اصفهانی (نظام‌الدوله)، با رونق گرفتن شهر اصفهان پس از حدود صد سال فترت و ساختن بناهای شاخص عمومی و خصوصی همراه است (در اصفهان پس از فترت صفویه و تغییر پایتخت، تا دوره قاجاریه بنای شاخصی ساخته نشد) از خانه‌های شاخصی که از این دوره در اصفهان باقی مانده است می‌توان به خانه‌های مشکلی، امام جمعه، سرهنگ بخردی (حاج رسولی‌ها)، حقیقی، مجموعه خان خوراسگان اشاره کرد. به طور کلی خانه‌های ساخته شده در این دوره، بسیار شبیه خانه‌های صفوی و به صورت درونگرا هستند؛ تقارن کلی در نما و پلان دیده می‌شود معمولاً جبهه اصلی ساختمان در بخش شمالی زمین قرار می‌گیرد و بخش تابستان نشین مهم‌تر است. تالار مرکزی

ویژگی‌های خانه‌های قاجاری اصفهان

به علت ضعف حکومت قاجاریه، بناهای عام المنفعه و عمومی در حجم زیاد، به تعداد و مقیاس دوره صفویه ساخته نشدند؛ در این دوره، همزمان با رشد طبقه ممتاز بازاری، قدرت گرفتن روحانیون و خوانین روستاها، ساختن خانه‌های شاخص متعلق به متمولین شروع شد بنابراین نقطه اوج معماری قاجاریه که انعکاس دهنده ویژگی‌های آن است در معماری خانه‌ها تجلی می‌یابد که بسیاری از محققین آن را نقطه اوج معماری خانه‌های ایرانی در پرداختن به فضا می‌دانند (آیت /... زاده شیرازی، ۱۳۸۵). خانه‌های قاجاری، که نمونه‌های ارزشمند آنها در سرتاسر شهر اصفهان وجود دارد را از لحاظ ساخت به سه گونه (خانه‌های دوره اول، دوم، سوم) تقسیم می‌کنند که ملاک تقسیم‌بندی این خانه‌ها هم زمانی با سه دوره تاریخی قاجار، تفاوت در سازه (که با جایگزینی سقف تخت بجای طاق‌ها اتفاق می‌افتد) و تزئینات (تزئینات بسیار پرکار، ظریف با صرف هزینه و زمان بسیار) است.

شکل ۲- خانه چرمی دوره دوم قاجار مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۷

گونه دوم: خانه‌های دوره دوم قاجاریه

خانه‌هایی هستند که در دوره دوم حکومت قاجاریه (همزمان با سلطنت ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه، محمدعلی شاه و تا زمان انقلاب مشروطه) ساخته شده اند و از جریانات حاکم در سیاست، اقتصاد آن دوره تأثیرپذیرفته اند. مهم ترین ویژگی تاریخی، آغاز تأثیرات گسترده و یک جانبه هنر و معماری غرب بر ایران است که با تلفیق معماری سنتی با معماری کلاسیک اروپا همراه است، این تأثیرات ابتدا در تزئینات مشاهده می گردد. ابداع حوضخانه در جهت ایجاد فضای تابستانی در نقاط کورینا، نورگیری از سقف و احداث سفره خانه از دیگر نوآوریها است. (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵) رواج قوس‌های نیم‌دایره، فرنگی سازی (استفاده فراوان از گچبری نیم برجسته گل چدنی) تحت تأثیر نقوش فرنگی (رواج یافت. دیوارنگاری‌ها از قالب نقوش اسلیمی و ختایی با ماهیت ایرانی و تجریدی خارج شده واقع گرا گشتند از پوستر و عکس در تزئین خانه‌ها) خانه شهشهان و خانه چرمی (استفاده گردید، همچنین کاغذ دیواری (خانه سرهنگ وثیق، خانه چرمی، سرتیپ سدهی) آینه کاری در تزئین فضاهای داخلی خانه‌ها در حجم وسیع به کار رفتند. برای تزئین ارس‌ها، خورشیدی ها و گلجام ها، از نقوش اسلیمی به صورت بته جقه بسیار ظریف و پرکار استفاده شد. ارس‌های پرکار از جمله شاهکارهای هنری این دوره هستند. استفاده از شیشه های رنگی در این دوره مرسوم گردید. در این دوره توجه بیشتر به نماهای حیاط شد و بدنه حیاط بسیاری از خانه‌ها با گچبری و نقاشی و خط و اشعاری با مضامین حماسی و عاشورا تزئین گشتند. (خانه ارسطویی، خانه سرهنگ بخردی) رایج شدن استفاده از سقف‌های تخت و تیروپوش بجای سقف‌های طاقی با الهام از غرب، و امکان اجرای سریعتر با تنوع تزئیناتی بیشتر مهمترین تحول در سازه خانه‌های سنتی اصفهان می‌باشد که از دوره دوم قاجار معمول گشت که

معمولاً به شکل چلیپایی با سقف گنبدی به ارتفاع دو طبقه است که دسترسی به آن و اتاق‌های مجاور توسط دو کفش کن (راهرو) جانبی صورت می گیرد. در کناره های آن دو اتاق معمولاً با ارتفاع یک طبقه (دو طبقه روی هم) قرار دارند که نقش پشت بند را برای تالار اصلی ایفا می‌کنند. خط آسمان صاف است، شکل حیاط مستطیل کامل است و معمولاً شکل اتاق‌ها مستطیلی است از قوس‌های تیزه دار (مانند قوس ۵ و ۷) در نما استفاده می شود؛ در و پنجره ها دو بخشی بوده و دوال افقی (کلاف چوبی) بین دو قسمت آنها قرار می‌گیرد. پله‌ها و ارتباطات عمودی کم اهمیت هستند. معمولاً ارتفاع درهای صفوی نسبت به درهای قاجار کوتاهتر است و این درها پهن تر هستند. در تزئینات خانه‌ها غالباً، نظام سلسله مراتبی به چشم می خورد. اوج تزئینات در تالار مرکزی است، به تناسب با دور شدن از آن از میزان تزئینات کاسته می شود. در نماهای درونی از آرایه‌های تزئیناتی، گچبری، حجاری، آجرکاری، نقاشی روی گچ و بوم استفاده می‌شود معمولاً گیلویی ها به شکل قطار مقرنس است. غالباً از سقف‌های طاقی و به اشکال متنوع (گنبد، طاق، تویزه) استفاده شده است که معمولاً با رسمی بندی (بیشتر به صورت کاذب در خانه‌ها) و مقرنس مزین شده است، از سقف تخت به میزان کم در برخی بخش‌ها استفاده شده است همچنین معمولاً در منطقه انتقال گنبدها از کاربندی بهره گرفته شده است. مصالح عمده خانه‌های اصفهان خشت است و حضور آجر به علت گرانی و سختی تهیه بسیار کم رنگ است. در تزئینات تأثیر نقاشی زند مانند نقاشی گل و مرغ، گچبری دیده می‌شود. همچنین ارس‌ها ریزتر و پرکارتر می‌گردند (چون تعداد ساخت و سازها کمتر است وقت زیادی صرف می‌شود) (قاسمی، ۱۳۸۷) (شکل ۱).

شکل ۱- خانه حقیقی تالار اصلی، نمای رو به حیاط (دوره اول قاجار) مأخذ: قاسمی، ۱۳۸۷

می‌پردازند و با تحلیل مشکلات موجود به شیوه‌هایی جدید در متجلی ساختن فضای خانه نائل می‌شوند سبک جدیدی در معماری فضای خانه با ساخت ایوان سرتاسری در جلوی جبهه اصلی ساختمان برای حل مشکلاتی چون تابش آفتاب، بارندگی، پرده‌زنی و نصب ارسی سنگین ایجاد گردید. با ارتفاع گرفتن بیشتر جبهه اصلی از زمین، زیرزمین به طبقه همکف تبدیل گردید که اندکی نسبت به حیاط فرو رفته تر است با تغییر تناسبات و ساخت پیشانی روی نما، جبهه اصلی شاخص تر و نمای آن بسیار مهم و پرکار گردید و خط آسمان به منحنی یا مثلثی شکل تغییر یافت پله اهمیت یافت و از گچبری و نقاشی با الهام از طبیعت و بانگرش غربی‌ها بطور گسترده برای ستون و سرستون‌ها، در سطوح داخلی و بخاری‌سازی‌ها، پیشانی وسیع و رفیع لبه فوقانی ایوان سرتاسری استفاده شد. از سقف تخت تیرپوش استفاده گردید. (جبل عاملی، ۱۳۷۵) در پاره‌ای موارد زیر آن پوشیده با آلت و لغت است. از جمله خانه‌های دوره سوم می‌توان به خانه دکتر اعلم، گلپور، لباف، امین، نیلفروشان، حبیب آبادی اشاره کرد. (جدول ۳)

شکل ۳- خانه گلپور، گونه سوم قاجار مأخذ: نگارندگان

مأخذ: قاسمی، ۱۳۸۷

انجام تزیینات زیر سطوح صاف آنها راحت‌تر است، در دوره‌های قبلی بخاطر موربانه خیز بودن اصفهان، از سقف‌های تخت کمتر استفاده می‌شد از جمله خانه‌های شاخص باقیمانده از این دوره می‌توان به خانه‌های ملاباشی، امام جمعه، قزوینی‌ها اشاره کرد.

گونه سوم: خانه‌های دوره سوم قاجار معروف به کُردی

خانه کُردی یا خانه با الگوی مناطق کوهستانی خانه‌ای است که دو بخش زمستان نشین و تابستان نشین آن بر روی هم قرارگیرد. سابقه ساخت خانه‌های با الگوی کوهستانی در اصفهان به زمان صفویه (خانه ایوبیان) در جلفا می‌رسد. در آن دوره بخش زمستان نشین و تابستان نشین روی هم و در سمت نرسد ساخته می‌شدند که به شرایط اقلیمی جواب مطلوب نمی‌دهد. (منتظر، ۱۳۸۵) در دوره سوم قاجار همزمان با پیروزی انقلاب مشروطه و خلع ظل السلطان از حکومت اصفهان و حاکمیت نماینده ایل بختیاری ساخت خانه‌هایی با الگوی کوهستانی در جبهه شمالی با مشابهت‌هایی در شکل خانه‌های ساخته شده با قلعه‌های بختیاری (منازل اشرافی خوانین که با بهره‌گیری از امکانات نیروی محلی و هنرمندان اصفهان ساخته شده‌اند) در مناطقی چون جونقان و چالستر به چشم می‌خورد که به خاطر اقلیم پربرف منطقه و ارتفاع زیاد برف، با کرسی بلند و سنگ ساخته می‌شدند (قطع مویبگی) که در پایین حیوانات و در بالا انسان مسکن داشتند در اصطلاح عامه به این خانه‌ها کُردی به معنای گله داری می‌گویند. همچنین در این دوره نمود سلیقه‌های بیگانه در ابتدا در نماهای بنا (اهمیت و توجه بسیار به نماهای رو به حیاط) آشکار می‌شود و سپس طراحی داخل و سازماندهی فضایی را متأثر می‌سازد اما همچنان بر حفظ ریشه‌های معماری سنتی تأکید می‌شود در معماری خانه‌های این دوره، معماران به یک بازنگری منطقی در بعضی از فضاهای خانه

جدول ۳- گونه شناسی تاریخی خانه‌های قاجاری اصفهان

دوره تاریخی	معماری	سازه	تزیینات	نمونه‌های شاخص
قاجار	اول (سبک صفوی)	درونگرا خط آسمان صاف	غالباً طاقی	استفاده از رنگهای شاد، سایه پردازی، استفاده از پرسپکتیو شیخ الاسلام، حقیقی
	دوم	غالباً درونگرا (حیاط مرکزی) خط آسمان صاف برونگرا	غالباً تخت	بیشتر خانه‌های تاریخی اصفهان: ملاباشی، انگورستان ملک
	سوم (کُردی)	درونگرا برونگرا (سازماندهی براساس پلکان داخلی به تقلید غرب) خط آسمان شکسته (سنتوری، نیم دایره)	تخت با تیرهای چوبی	هندسی و ملهم از غرب، استفاده از میلمان غربی خانه دکتر اعلم، امین

نتیجه گیری

بررسی‌ها نشان می‌دهند خانه‌های تاریخی با ارزش اصفهان غالباً در محدوده زمانی صفویه تا اواخر رضاشاهی (پهلوی اول) ساخته شده‌اند. بیشترین تعداد خانه‌های ارزشمند موجود متعلق به دوره قاجاریه هستند که غالباً به صورت درونگرا ساخته شده‌اند. با توجه به قرارگیری اصفهان در اقلیم نیمه گرم و خشک، بافت تاریخی شهر اصفهان به صورت متراکم و فشرده بوده، بیشتر خانه‌های اصفهان به فرم حیاط مرکزی (گونه درونگرا) و معمولاً به صورت چهار فصل ساخته شده‌اند، غالباً جبهه شمالی رو به نور جنوب (جبهه قبله) مهمترین و شاخص ترین جبهه آنهاست همچنین مشخصاتی چون احداث خانه‌ها در سطح نزدیک به صفر، استفاده از زیرزمین به طور محدود (غالباً در زیر جبهه شمالی) استفاده از سه نوع فضای باز، نیمه باز و بسته (حیاط، ایوان، اتاق)، ترکیب سقف طاقی شکل و بام مسطح (سقف غالب اقلیمی، طاقی است) قیدبندی و دو پوسته کردن سقف‌ها، استفاده از عناصر و تمهیداتی چون تیغه های تابش بند، شیرسر، ایوان، بادگیر، حوضخانه (عنصر شاخص اقلیمی در اصفهان) و مصالح با ظرفیت حرارتی بالا احداث ایوان در حد فاصل فضاهای خارجی و داخلی به ویژه در جبهه رو به آفتاب دیده می‌شود، همچنین مصالح بکار رفته در خانه‌های سنتی اصفهان، غالباً هماهنگ با اقلیم نیمه گرم و خشک است و رابطه تنگاتنگی بین فرم، سازه، عملکرد و تزئینات فضاهای خانه‌ها وجود دارد.

بررسی‌ها نشان می‌دهند نقطه اوج معماری قاجاریه که انعکاس دهنده ویژگی های آن است در معماری خانه‌ها تجلی می‌یابد که بسیاری از محققین آن را نقطه اوج معماری خانه‌های ایرانی در پرداختن به فضا می‌دانند. خانه‌های قاجاری، که نمونه‌های ارزشمند آنها در سرتاسر شهر اصفهان وجود دارد را می‌توان براساس تسلسل تاریخی به سه گونه (خانه‌های دوره اول، دوم، سوم) تقسیم کرد که ملاک تقسیم‌بندی این خانه‌ها هم زمانی با سه دوره تاریخی قاجار، تفاوت در سازه (که با جایگزینی سقف تخت به جای طاق‌ها اتفاق می‌افتد) و تزئینات (تزئینات بسیار پرکار، ظریف با صرف هزینه و زمان بسیار) و فضای معماری است.

گونه اول

خانه‌هایی هستند که در دوره اول حکومت قاجاریه ساخته شده‌اند این خانه‌ها، بسیار شبیه خانه‌های صفوی و به صورت درونگرا هستند؛ تالار مرکزی معمولاً به شکل چلیپایی با سقف گنبدی به ارتفاع دو طبقه است که دسترسی به آن و اتاق‌های مجاور توسط دو کفش کن (راهرو) جانبی صورت می‌گیرد. خط آسمان صاف است، شکل حیاط مستطیل کامل است و معمولاً شکل اتاق‌ها مستطیلی است از قوس‌های تیزه دار (مانند قوس ۵ و ۷) در نما استفاده می‌شود؛ در و پنجره‌ها دو بخشی بوده و دوال افقی (کلاف چوبی) بین دو قسمت آنها قرار می‌گیرد. پله‌ها و ارتباطات عمودی کم اهمیت هستند.

گونه دوم

خانه‌هایی هستند که در دوره دوم حکومت قاجاریه ساخته شده‌اند مهم‌ترین ویژگی تاریخی این دوره، آغاز تأثیرات گسترده و یک جانبه هنر معماری غرب بر ایران است که با تلفیق معماری سنتی با معماری کلاسیک اروپا همراه است، این تأثیرات ابتدا در تزئینات مشاهده می‌گردد.

گونه سوم (کردی)

خانه کردی یا خانه با الگوی مناطق کوهستانی خانه ای است که دو بخش زمستان نشین و تابستان نشین آن بر روی هم قرارگیرد که تحت تأثیر حکام بختیاری اصفهان و نمود سلیقه های بیگانه این گونه رایج می‌شود همچنین ساخت ایوان سرتاسری در جلوی جبهه اصلی ساختمان و ارتفاع گرفتن بیشتر جبهه اصلی از زمین، تبدیل زیرزمین به طبقه همکف همراه بود خط آسمان به منحنی یا مثلثی شکل تغییر یافت و پله اهمیت یافت.

فهرست مراجع

- اشراقی، فیروز. (۱۳۷۸) "اصفهان از دید سیاحان خارجی"، اصفهان، نشر آتریات.
- جل عاملی، عبدالله. (۱۳۷۵)، "خانه‌های اصفهان در دوران معاصر"، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ به، کرمان. جلد چهارم، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۷۷)، "کنجنامه، دفتر چهارم: خانه‌های اصفهان"، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- قاسمی سیجانی، مریم. (۱۳۸۷)، "بازشناسی بخشی از هویت معماری ایرانی بوسیله تحلیل گونه شناسانه خانه‌های اصفهان در دوره قاجار"، رساله دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- قیومی بیدهدی، (۱۳۸۶)، "آداب جستجوی تاریخ معماری ایران در متون فارسی با تکیه بر متون نثر سده های نخست"، رساله دکتری معماری، دانشگاه شهید بهشتی.
- کاراپتیان، کاراپت. (۱۳۸۵)، "خانه‌های ارمنه جلفای نو اصفهان"، ترجمه مریم قاسمی سیجانی، تهران، فرهنگستان هنر.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۷۲)، "آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه شناسی درونگرا"، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- Santelli, Serge, Diba Darab, Philippe Revault. (2001), "Maisons d Ispahan", Maisneuve Larose.
- Karapetian Karapet. (1974), "Isfahan, New Julfa: The Houses of the Armenians", Roma, Ismeo.

منابع شفاهی:

آیت الله زاده شیرازی، باقر، (۱۳۸۵)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.
منتظر، احمد، (۱۳۸۵)، دانشگاه هنر اصفهان.